

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık/December 2020, c. 6, s. 2: 701-730

‘Bilimsel İlerlemeler Tanrı’yı Yok mu Ediyor?’ Sorusu ve Kelâmî Açıdan Değerlendirilmesi

The Question of ‘Do Scientific Advances Destroy God?’ and its Evaluation from the Kalâmîc Perspective

Murat AKIN

Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi, Kelam ve Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı
Associate Professor, Zonguldak Bülent Ecevit University
Faculty of Theology, Department of Kalam and History of Sects
Zonguldak, Türkiye
murat.akin@beun.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-1276-9215

DOI: 10.47424/tasavvur.767760

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 10 Temmuz / July 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 03 Eylül / September 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atf / Citation: Akın, Murat. “Bilimsel İlerlemeler Tanrı’yı Yok mu Ediyor?’ Sorusu ve Kelâmî Açıdan Değerlendirilmesi”. *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/2 (Aralık 2020): 701-730.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdağ, 59100 Turkey.

CC BY-NC-ND 4.0



Öz

Rönesans ve ardından Aydınlanma dönemiyle beraber gerçekleşen bilimsel ilerlemeler fazlaca dikkat çekmeyi başarmıştır. Bunun sonucunda modern bilim, bilginin en güvenilir kaynağı olarak kabul edilerek onun her meseleyi çözebileceği bir zemine oturtulmuştur. Öyle ki bilimin, Tanrı'nın var olup olmadığına dair de bilgi üretebileceği dillendirilmiştir. Bu aşamada ideolojik yaklaşımların ve din adına sergilenen bazı temelsiz akıl dışı argümanların katkısıyla da bilim artık kutsal bir müesseseye dönüştürülmüştür. Kutsala dönüştürülen bilim, bir diğer kutsal olan dinle artık ortak bir zeminde buluşamayacak hale dönüşmüş ve yanlış bir dikotomiye alet edilmiştir. Dolayısıyla artık ilerleyen bilimin, yavaş yavaş "Tanrı'yı yok etmeye" başlayan bir unsur olduğu iddia edilmiştir. Artık bu hale dönüşen bilim anlayışı ateistlerin de en büyük destek noktaları olmuştur. Kutsala dönüşen bu bilim anlayışı her ne kadar temelde Hıristiyanlık inancına karşıt olarak ortaya çıkmış olsa da yer yer tüm inançlara yansıtılmaya çalışılmıştır.

Oysaki bilimden, "Tanrı'nın yok olacağına" dair veri sunmasını beklemek aslında bilimin sınırlarından bihaber olmayı gerekli kılmaktadır. Bilimin ilerlemesiyle inancın yok olacağı söylemi, İslam dini açısından kabul edilebilir bir argüman olarak görülmemektedir. Çünkü İslam, akli dinamik olarak tasvir etmekte ve tabiatı Tanrı'nın varlığının delili olarak sunmaktadır. Diğer taraftan bilimin ilerlemesiyle Tanrı'ya yer kalmayacağını iddia edenlerin unutmaması gereken önemli husus, dinin/imanın bir bilgi eksikliği olmadığı aksine bilginin insanı tasdiğe yönelttiği gerçeğidir. Ayrıca Müslümanların bilimde geri kalmalarının sebebini onların inançlarına bağlayanların, bunu siyasi, sosyal ve ekonomik bazı sebeplerde araması gerekmektedir. Bu çalışma, din ile bilimin alanlarının farklılığına işaret edecek olmanın yanı sıra ikisinin de birbirine ihtiyaç ve uzlaşma gereği duyduğunu "bilimsel ilerlemeler Tanrı'yı yok mu ediyor?" sorusunun reddi üzerinden incelemeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Din, Bilim, Tanrı, Bilgi, İman.

Abstract

Scientific advances that took place with the Renaissance and the Enlightenment behind it, has managed to attract a lot of attention. So with this result, modern science is accepted as the most reliable source of the knowledge and is placed on a ground where it can solve any problem. It is also said that science resolve the issue about whether God exists or not. At this stage, with the contribution of ideological approaches and some groundless illogical

arguments exhibited in the name of religion, science has now been turned into a sacred institution. Science, which is transformed into a sacred, has become unable to meet another sacred religion on a common ground and a wrong dichotomy has been used. Thereby the advancing science has slowly started to "destroy God". This understanding of science became also the biggest support for the atheists. Although this understanding of science, which has turned into a sacred, and has emerged basically against the Christian faith, it has been tried to reflect locally on all beliefs.

Whereas, waiting for the science to provide data that "God will be annihilated with the advancement of science" actually it makes it necessary to be unaware of the limits of the science. The discourse that faith will disappear with the advancement of science, it does not seem an acceptable argument in terms of Islam. Because Islam dynamically appeals to the reason and presents nature as evidence of God's existence. On the other hand, it is an important point to remember for those who claim that there will be no room for God with the advancement of science that the fact of religion/faith is not a lack of knowledge, on the contrary it is that knowledge leads people to confirm. And also those who consider Muslims to be falling short of scientific outlook because of their faith need to look for political, social and economic reasons. This study, in addition to pointing out the difference between the fields of religion and science, aim to show that both need and need to be extended to each other through the rejection of the question "do scientific advances destroy God?".

Key Words: Kalam, Religion, Science, God, Knowledge, Faith.

Giriş

Bilim ile din arasındaki ilişki eskiden beri tartışılan bir konu olmuştur. Özellikle de Rönesans ve aydınlanma döneminden sonra tartışmalar çoğalmış ve bu konuda birçok görüş beyan edilmiştir. Bu görüşler genelde aklın ve bilimin önünü açarken, dini etkisiz hale getirmeye yönelik olmuştur. Bilimin bir ön kabul olarak Tanrı'ya ihtiyaç duymayacağı kabul edilmiştir. Bununla beraber birçok bilim insanı Tanrı'ya inanmasına rağmen yeryüzünde Tanrı ve diğer manevi unsurları yok sayan entelektüel normları kabul ederek fizik âlemi ve metafiziği birbirinden ayrı değerlendirmiştir.¹ Charles Taylor, bu değişimi şöyle ifade etmektedir: "Neden Batı toplumumuzda, örneğin 1500'lerde Tan-

¹ Osman Bakar, *İslam Bilim Tarihi ve Felsefesi*, trc. Işık Yanar (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), 238; Mahsum Aytepe, "Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 3/3 (2017): 125.

rı'ya inanmamak hemen hemen olanaksızken, 2000'lerde çoğumuz bunu yalnızca kolay değil, aynı zamanda kaçınılmaz buluyoruz?"² Bu dönemde dinin alanının sınırlandırılması, mekanik bir dünya tasarımıyla geçmekteydi. Nihayetinde bu fikir deistik tanrı anlayışının da katkısıyla gerçekleşiyor ve din, önceki dönemlerde bulunduğu "tahttan indiriliyordu." Zira deistik söylemde her ne kadar Tanrı'nın varlığı inkâr edilmese de "evrenin Tanrı'ya ihtiyaç duyulmadan izah edilebileceği iddiası" ateistik imalar içermekteydi.³ Böylelikle hem deizm hem de ateizm bu dönemde bilime yükledikleri anlamlar itibarıyla birbirlerini beslemekteydiler.

Daha sonraki süreçte bilimsel manada büyük mesafeler elde edildi. Evrenin ilk dönemlerine ait incelemeler yapılarak onu tüm ayrıntılarıyla inceleyen bilim dalı "evrenbilim" (kozmozoloji) doğmuş oldu. Hatta bu dönemlerde içeriğinde "artık bilim evreni tek başına izah edebilir; felsefe öldü, teoloji lüzumsuz!" iddialarının bulunduğu kitaplar yazıldı.⁴ Yine son dönemlerde (her ne kadar medyatik bir isimlendirme olsa da) dünyanın başlangıç noktası olarak iddia edilen "Tanrı parçacığı"nın bulunmasıyla; "4 Temmuz 2012 tarihi itibarıyla, Tanrı tamamen gereksiz olmuştur." cümlesinin paylaşıldığını alanda çalışma yapanlardan öğrenmekteyiz.⁵ Aksine "Tanrı parçacığının" ortaya atılması fikri, Tanrı'ya olan ihtiyacın itirafı olmakla birlikte Tanrı'yı sadece evrenin dışında değil, aynı zamanda evrenin içinde de aramanın gerekliliğine işaret olarak değerlendirmek mümkündür. Yine tabiat olayları sebep ve sonuçları itibarıyla açıklanabildiğinden "Tanrı'ya ihtiyaç kalmamıştır" iddiası dillendirildi.⁶ Aynı şekilde benzer ifadeler "Doğanın Diyalektiği" isimli kitapta "Bilimin ilerlemesi karşısında kaleler birbiri ardından teslim olur, sonunda doğanın tüm sonsuz alanı fethedilir ve onda yaratıcı için artık bir tek yer kalmaz" şeklinde geçmekteydi.⁷

"Modern bilimin ilerlemesiyle Tanrı/Din yavaş yavaş etkisini yitirecektir ve nihayetinde yok olacaktır" söyleminin Türkiye özelinde de bazı eserlere ve

² Charles Taylor, *Seküler Çağ*, trc. Dost Körpe (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014), 31.

³ Mehmet Bulğen, "Fizik Tanrı'yı Gereksiz mi Kıldı? The Grand Design (Büyük Tasarım) Kitabı Üzerinden Bir Değerlendirme", *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/2 (2011): 149.

⁴ Bulğen, "Fizik Tanrı'yı Gereksiz mi Kıldı?", 147.

⁵ Bk. Caner Taslaman, *Tanrı Parçacığı Felsefi ve Teolojik Değerlendirmeler* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2015), 27-29.

⁶ Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, trc. Kalisto Tunç Tuncay Bilgin (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2007), 122.

⁷ Friedrich Engels, *Doğanın Diyalektiği* (Ankara: Sol Yayınları, 1977), 186; Ayrıca bk. Karl Marx - Friedrich Engels, *Din Üzerine*, trc. Kaya Güvenç (Ankara: Sol Yayınları, 1976), 189.

yazılara yansıdığını görmek mümkündür. “Dinsel inançların bir aldatma ve kaçıştan meydana geldiği, inançların ilkel insanların doğayı kavrayamayan duygularından ortaya çıktığı”⁸ “akıl ve bilimin aydınlık, din ve imanın ise karanlık olduğu”⁹ “bilimin din kapısından sığmadığı ancak dinin bilim kapısından sığıldığı”¹⁰ gibi söylemler bunlardan bazılarıdır. Tüm bu ifadelerin ortak yönü dinin, bilimin zıttı olarak sunulması şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Kısaca birtakım gelişim ve ilerlemelerle, metafizikle her türlü bağın koptuğu, dinin bireysel ve toplumsal alanda hareketinin giderek sınırlandırıldığı hatta “Tanrı’nın öldüğü” fikrinin ileri sürülebildiği bir aşamaya gelinmişti.¹¹ Böylelikle Tanrı inancıyla bilim arasında bir çelişkinin olduğu fikri daha da ileri götürülerek, aralarında aşılamayacak engellerin bulunduğu iddia edilmekteydi. Bir açıdan din, bilim adına yapılan her çalışmaya karşı konumda gösterilirken, diğer açıdan da bilim bir kutsala dönüştürülmekteydi. Nihayetinde bilimin, din haline dönüştürülerek farklı kaynaktan geldiğini belirtip ayrı bir kategoriye konulması, bilim ile din arasındaki uzlaşma zemininin ortadan kalkmasının en önemli amili oluyordu.¹²

Tarihi süreçteki bu algılama şekli günümüzde de yer yer devam etmektedir. Mesela “insanlar tarafından yaratılan din” argümanını kullanan Şengör, yıldırım gören ilkel insanın bunu bir gücün öfkesine bağladığını ve onu sakinleştirmek için de ona dua ettiğini ve böylece bir dinin uydurulduğunu düşünmektedir.¹³ Bu iddialar “boşlukların Tanrı’sı” ifadesini akla getirmektedir. “Boşlukların Tanrı’sı”¹⁴ ifadesine yüklenen anlam doğrultusunda; insanlar bilimsel olarak izah edemediklerini “Tanrı’ya havale ederek bunu ancak O, bilir” derlerdi. Fakat zamanla bilimin bazı hususları açıklaması ve keşfi neticesinde, önceki aşamada “Tanrı ile doldurulan” alanlar artık bilim ile doldurulmaya başlandı. Ateistler de buradan hareketle şöyle dediler: “Bilim bir gün her şeyi açıklayacak ve daha sonra herhangi bir boşluk kalmayacaktır. Artık

⁸ Hüseyin Portakal, *Din ve İnsan Sorunu* (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1997), 21, 157.

⁹ Turan Dursun, *Tabu Can Çekişiyor: Din Bu I* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1993), 9.

¹⁰ Hürriyet Gazetesi, “İslam Nerede Yanılıyor?”, Erişim: 3 Şubat 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/islam-nerede-yaniliyor-141244>

¹¹ Temel Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri* (Ankara: DİB Yayınları, 2015), 28.

¹² Veysel Şahin, *Bilim Dini* (İstanbul: Kutlu Yay., 2018), 41.

¹³ A. M. Celal Şengör, *Newton Neden Türk Değildi?* (İstanbul: Ka Kitap, 2015), 124.

¹⁴ Bu konuda geniş bilgi için bk. Murat Akın, “Boşlukların Tanrı’sı İfadesi ve Kelâmî Açıdan Değerlendirilmesi”, *Bilimname* 37/1 (2019), 661-684.

boşluklara Tanrı değil bilim hâkim olacaktır.”¹⁵ Bu düşünceler de “bilimsel ilerlemeler Tanrı'yı yok mu ediyor?” sorusunu gündeme getirmiştir.

Buraya kadar belirtmeye çalıştığımız bakış açısını, Auguste Comte'un (ö. 1857) “Bilim, doğa ve evrenin babasına (Tanrı) iş bıraktırdı ve onu inzivaya gönderdi. Geçici hizmetlerini takdir ederken görkemini son sınırına kadar ona kılavuzluk yaptı”¹⁶ sözünde ve milattan önce yaşamış Epikür'ün (ö. m. ö. 270) “Bilim, hurafelere tapanların Tanrı'ların kudretine atfettiği fenomenleri doğal yollarla izah edebilir”¹⁷ ifadesinde de görülmektedir. Burada her iki sözde ve yukarıda izah edilenlerde dinin akılcılıktan uzak olduğu fikrinin izlerini ve bilimin ilerlemesiyle Tanrı'ya ihtiyacın kalmayacağı argümanını görmek mümkündür. Bu bağlamda bilim ve din ilişkisinin mahiyeti hakkında farklı modeller ortaya konulmuştur. Batıda bu tür kategoriler sıklıkla ele alınmıştır. Örneğin Ian Barbour, bilim-din ilişkisini dört grupta ele almaktadır. Bunlar sırasıyla çatışma (conflict), ayrışma (independence), uzlaşma/diyalog ve bütünleşme (integration) şeklindedir.¹⁸ Benzer bir sınıflandırma da John F. Haught tarafından, çatışmacı (conflict), ayrışmacı (contrast), uzlaşmacı (contact) ve doğrulamacı (confirmation) şeklinde yapılmaktadır.¹⁹ Ayrıca çağdaş dönemde bilim ve din arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlama çabaları neticesinde iki alanı uzlaştırmaya çalışanlar da bulunmaktadır.²⁰ Tüm bu yaklaşımlar içerisinde herhangi bir bilimsel veya dinsel zorlamaya girmeksizin problemleri kendi dinamikleri içerisinde ele almanın veya uzlaştırmayı sağlamanın, bir yönüyle hem dine hem de bilime saygının bir gereği olduğunu söylemek mümkündür.

Şimdi, Rönesans ve arkasında da aydınlanma ile bilimin kendisini kendi dışındaki tüm alanları yargılayacak mutlak kriter olarak görmesinin akabinde gündeme gelen “bilimin ilerlemesiyle Tanrı yok mu oluyor? sorusunun muhtemel nedenlerini ve cevaplarını kelâmî açıdan değerlendirmeye çalışalım. Fakat burada çalışmanın odaklanacağı hususa işaret bağlamında şunu belirtmek gerekir ki; bu çalışma, “bilimsel verilerin Tanrı inancını desteklediğin-

¹⁵ Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 122.

¹⁶ Hasan Yusufiyan, “Dinin Menşei”, *Misbah* 3/9 (2014): 16.

¹⁷ Yusufiyan, “Dinin Menşei”, 16.

¹⁸ Ian Barbour, *Science and Religion (Historical and Contemporary Issues), A Revised and Expanded Edition of Religion in Age of Science* (San Francisco: Harper Collins, 1997), 77.

¹⁹ John F. Haught, *Science and Religion: From Conflict to Conservation* (New Jersey: Paulist Press, 1995), 3-4.

²⁰ Şaban Ali Düzgün, “Din-Bilim İlişkisinde Modeller ve Ortak Kavramlar”, *Kelam Araştırmaları* 4/1 (2006), 52.

den” ziyade “bilimsel verilerin Tanrı inancını iptal edeceği” argümanının eleştirisi üzerine yoğunlaşacaktır. Bununla beraber din ile bilim arasında bir uzlaşma ve bunlardan her birinin kendi dinamikleri üzerinde çalıştırılmalarının imkânı irdelenecektir.

1. Bilgi İmana Zıt Değildir

Bilginin imana zıt olduğu iddiası, materyalizmin gelişmesiyle beraber Tanrı'nın varlığının veya yokluğunun bilinemeyeceğini iddia eden agnostisizmin yayılması neticesinde birçok insanın sığındığı fideizmde²¹ görülmektedir. Immanuel Kant'ın (ö. 1804) “inanca yol açmak için bilgiyi inkâr etmek zorunda kaldım” sözü buna örnek gösterilebilir.²² Burada asıl gayenin bilimsel gelişmeler karşısında dini (Hıristiyanlığı)²³ korumak olup, aklın ve dinin birbirleriyle uzlaşamayacağı, iman etmenin akıl yürütmeye ilgisinin olmadığını savunmaktı. Ancak fideizmdeki bu durumdan istifade eden ateizm,²⁴ insanların bazı hususları bilememelerini onların dindarlıkları üzerinde müessir bir etken olarak görmektedir.

Ateist düşüncede çoğu defa din, insanların cehaletinden ortaya çıkmış bir illüzyon olarak sunulmaktadır. Din ile cehalet arasında bir ilişkinin olduğu izleniminin verilmek istenildiği giriş kısmında da değindiğimiz “boşlukların Tanrı'sı” ifadesine yaklaşımlarda rahatlıkla gözlemlenmektedir. Zira onlara göre bilimsel her yeni adım, “Tanrı'yı yok etmeye” başlamaktadır.²⁵

²¹ Fideizm, ahlaki ve dinî açıdan doğruları bilmede ve tespit etmede aklın gücünün ve yeterliliğinin zayıf olduğunu ve bu doğrulara ulaşmayı sadece vahyin bildirdiklerine iman etmekle sınırlandıran 19. yüzyılda ortaya çıkmış bir teolojik hareket için kullanılmıştır. Bk. Osman Murat Deniz, *Aklın İman İlişkisi Açısından Fideizm* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2009), 17.

²² Mehmet Bulgen, “Kelâm İlminde Ulûhiyet Bahislerinin Güncellenmesi Üzerine”, *Kelâm İlmi ve İslâm Hukukunda İçerik Sorunları Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı (Üsküdar 20-21 Mayıs 2017)*, ed. İlyas Çelebi - Mehmet Bulgen (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 114.

²³ Burada özellikle ifade ettiğimiz hususlar Hıristiyanlık inancı karşıtı ifadeler olduğundan dinden kastedilenin bu olduğu belirtilmek istendi. Ayrıca Hıristiyanlığın bilimle yaşadığı sorun İslam'da yaşanmamıştır. Bk. Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969), 179.

²⁴ Ateizm, bazen “Tanrı'nın olmadığına iman etmek” bazen de “Tanrı'nın varlığına inancın yokluğu anlamında” kullanılmaktadır. Burada ifade edilmek istenen Tanrı'nın varlığından ziyade insanda O'nun varlığına ilişkin inancın kabul edilmemesidir.

²⁵ Bk. Akın, “Boşlukların Tanrı'sı” İfadesi ve Kelâmî Açıdan Değerlendirilmesi”, 661-684.

Ancak meseleye İslam özelinde bakılacak olursa, Kur'ân'da ortaya konulan dinamik akıl tasavvuru ve bunun akabinde verilen düşünce özgürlüğü, din ile bilimin birbirine zıt olmadığını aksine birbirine gereklilik duyan iki farklı alan olduğunu göstermektedir. Kur'an'da akıl kavramının fiil şeklinde geçmesinden hareketle aklın, dinamik ve potansiyel bir güç olarak uygulama alanına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Zira Kur'ân'da, akletmenin, yani, fonksiyonel olarak akli kullanmanın gerekliliği üzerinde durulmuştur.²⁶ En azından genel manada Kur'ân'a bakıldığında doğrudan veya dolaylı olarak yaklaşık yedi yüz elli âyet insanları tabiat ve tabiattaki sünnetullah üzerinde düşünmeye sevk etmektedir. Tabiata Allah'ın kelâmı için de kullanılan "âyet" isminin verilmesi onun da okunması/anlaşılması ve Yaratıcıya ulaştırılan bir işaret olarak değerlendirilmesine meylettirmektedir. Çünkü hem Kur'ân'daki âyetler hem de doğadaki âyetler insanoğlunun Yaratıcıya ulaşmasını işaret etmektedir. Dolayısıyla bir bilim insanı Kur'ân'daki ilme yapılan vurgulara ilgisiz kalamayacağı gibi, bir din adamı da insanlığın faydasına mebni ve nihayetinde Allah'ın varlığına ulaştıracak ilmî hiçbir faaliyete ilgisiz kalmamalıdır. Zira bunlar birbirine zıt durumlar değil, birbirini tamamlayan faaliyetler olmaktadır.

Diğer taraftan vakaya bakıldığında nice bilim insanı var ki bunlar aynı zamanda bir dine mensupturlar. Onların bilime yakın olmaları, dinden uzak olmalarını gerektirmemiştir. Önemli tıp ve farmakoloji otoritesi Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî'den (ö. 453/1061) genetik uzmanı Francis Collins'e gelinceye kadar birçok bilim insanının hayatında din anlamını yitirmemiş ve merkezi konumda yer almıştır. Yine kalıtım biliminin babası olarak anılan Avusturyalı bilim insanı Gregor Johann Mendel (ö. 1884), Mendel kanunlarının mucidi ve aynı zamanda bir rahip. Aynı şekilde Louvain Üniversitesi'nde gökbilim okuyup ve daha sonra aynı üniversiteye gökbilim profesörü olarak atanan Georges Lemaitre'nin (ö. 1966) bir bilim insanı olmasının yanı sıra, bir rahip/din adamı olduğu unutulmamalıdır.²⁷ Yine çağdaş bilim insanlarından, DNA onarımının pek çok parçasının tanımlanmasında büyük rolü olan biyokimyager ve moleküler biyolog Aziz Sançar'ın aynı zamanda inanan birisi olduğu bilinmelidir. Bunun gibi daha birçok bilim insanı bulunmaktadır. Dolayısıyla ateistler; dini, insanların cehaletinin bir sonucu olarak gösterirken, bilimsel ilerlemelere katkı sağlayan inanan/dindar düşünürleri ise görmezden gelmektedirler.

²⁶ Bk. Yûnus, 10/100; el-Mülk, 67/10.

²⁷ Alper Bilgili, *Bilim Ne Değildir?* (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2018), 12, 152.

Genelde din ile bilimi birbirini dışlayan karşıtlar olarak gösterenler yanlış bir dikotomi kurmaktadırlar. “Bilimin ilerlemesiyle Tanrı’nın yok olacağını” iddia edenlerin unutmaması gereken önemli bir husus, imanın bilgi eksikliği olmadığı aksine bilginin insanı tasdiğe ve imana yönelttiği gerçeğidir. Bundan olmalıdır ki Mehmet Akif, İslamiyetin bilime ve gelişmeye tahammülünün olmadığını söyleyenlerin İslam’ı bir nebze dahi anlamadıklarını söylemektedir.²⁸ Burada şu ayrıntıyı da dikkat etmekte fayda vardır: tasdik ve marifet her ikisi de kalbin işi olmasına rağmen; tasdik kalbin ihtiyar ve kesbi neticesinde oluşurken, marifet kesb ve ihtiyar olmadan gerçekleşir. Dolayısıyla elbette bilgi sahibi olmak, iman edildiği anlamına gelmemektedir. Bunların imana dönüşmesi için iradi bir tercihin ve tasdikın olması gerekmektedir. İmam Mâtürîdî (ö. 333/944), imanın tanımında “kalbin tasdiki” ifadesini kullanmakla, iman ile bilginin birbirinden farklı olduğunu, imanın, elde edilen bilgiler içerisinden tasdik edilenlerin adeta süzgeçten geçerek kalpte oluştuğunu belirtmiş olmaktadır. Diğer taraftan Mâtürîdî, salt bilginin her ne kadar imanı oluşturmadığını söylese de bilgisizliğin de insanı inkara meylettirdiğini belirterek bilginin imanı desteklediğini ancak her bilginin de iman olmadığını belirtmiş olmaktadır.²⁹

Kelam ilminin en temel kavramlarından biri olan iman incelenirken, nazar ve istidlâlin önemi hep vurgulanmıştır. Mâtürîdî, Firavun’un imanının kabul olup olmadığı konusunda bazı hususlara işaret ettikten sonra Allah’a iman etmenin görünen âlemden gayb âlemine delil getirmekle, yani nazar ve istidlâlle yapılması gerektiğini fakat Firavun’un boğulması esnasında bunu yapamadığına işaret etmesi, bilgiye yapılan vurgu açısından önemlidir.³⁰ Zira Firavun, tefekkür ve onun neticesinde bilgi vasıtalarıyla istidlâlde bulunmaya fırsat bulamamıştır. İmam Cüveynî (ö. 478/1085) ise tasdiki, kalpteki bilgiye dayanan bir söz olmakla beraber bilgi ve kelâm-ı nefsiden oluşan bir bütün olarak izah etmektedir.³¹ Dolayısıyla bilgi yalnız başına imanı gerçekleştirmediği gibi bilgi olmadan imanın olması da bazı sıkıntılara yol açabilmektedir. Bundan dolayı kelimciler, marifetullahı ulaşımda akıl yürütmenin ve istid-

²⁸ M. Akif Ersoy, *Safahat* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1955), 184.

²⁹ Bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi (Beyrut: Dâru sader, 2010), 478.

³⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü'l-Kur’ân*, thk. Hatice Boyunkalın - Bekir Toplaoğlu (İstanbul: Dâru’l-Mîzan, 2006), 7/105.

³¹ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbü'l-irşâd*, trc. Adnan Bülent Baloğlu vd. (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 321.

lâlde bulunmanın gerekliliği üzerinde durmuşlardır.³² Allah'ın varlığının akıl ve bilgi ile ispatı diyebileceğimiz bu alan akâid ve kelâm kitaplarımızın ilk konularını oluşturan isbât-ı vâcib ve mükellefe ilk vacip olan şey başlıklarıyla sunulmuştur.

İnsanoğlu aslî özelliğini bilgi vasıtasıyla elde edip onunla olgunluğa erişecek, onunla gücünü artıracak, onunla düşünecek, onunla çevresini denetim altına alacak ve nihayetinde bilgilendiği ölçüde davranışlarını düzenleyecektir.³³ Bununla da bilginin amelin ilkesi, amelin de bilginin gayesi olduğunu idrak edecektir.³⁴ Kelâm âlimleri bu hususların gerçekleşmesi için olmalıdır ki bilginin mahiyeti, imkânı, kaynağı ve imanla olan ilişkisi üzerinde sıklıkla durmuşlardır. Böylelikle beşeri bilginin imkanından hareketle asıl maksat olan Allah'ı bilmeye ulaşılacağı düşünülmektedir. Dolayısıyla neye inanılacağı bilinmeden imanın gerçekleşmesinin zorluğuna işaret edilerek, iman ile bilgi arasındaki sağlam ilişkiye vurgu yapılmaktadır.

Kelâm alimleri, varlığı ve bilgiyi inkar eden anlayışlarla tarihi süreçte karşılaşmış ve bu fikirlerinden dolayı onları eleştirmişlerdir. Bundan dolayı varlık ve bilgi sistematik kelamın ve bazı akâid metinlerin ilk konularından olmuştur.³⁵ Mütekellimûn, varlığını kabul ettikleri evreni ve içindekileri anlamlandırarak metafiziksel bilgiye ulaşılabilirliğini ve böylelikle dini hakikatleri açıklayabilmek için varlığa dayalı bilgi kuramı geliştirilebileceğini söylemişlerdir. Çünkü akıl yetisine sahip insanoğlu kendisini ve içinde bulunduğu evreni düşünerek Allah'ın varlığı hakkında akıl yürütebilmektedir. Neticede kelamda bilgi ve varlık konuları incelenerek kozmik âlem merkeze alınıp ulûhiyet anlayışı temellendirilmeye çalışılmıştır. Bununla beraber Kur'ân'ın, Allah'ın tüm yönleriyle idrak edilemeyeceğini³⁶ bildirirken, evrenin ise bilinebilirliğine ve ona hükümranlığın kurulabileceğine işaret etmesi dikkat çekmektedir.³⁷ Ayrıca Allah'ın dışındaki tüm yaratılmışlar için "âlem" kavramının kullanılması da mahlukatın Allah'ın varlığına işaret etmesinden kaynaklı olabilir. Nihayetinde İslam inanç esaslarını temellendirmeyi amaç edinen

³² Cüveynî, *Kitâbü'l-irşâd*, 29.

³³ Adnan Bülent Baloğlu, "Din mi Bilim mi: İnkâlin Çözülüşü", *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2003): 33.

³⁴ Kasım Turhan, *Amiri ve Felsefesi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1992), 60.

³⁵ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 77; Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, nşr. Hüseyin Atay (Ankara: 2003-2004), 1: 23; Ömer en-Nesefî, *Metnü'l-Akâid li Ömer en-Nesefî* (İstanbul: Fazilet Neşriyat, ts.), 1.

³⁶ Bk. el-Bakara 2/55; en-Nisâ 4/153.

³⁷ Bk. el-Bakara 2/30; Fâtr 35/39.

kelâm ilminin, bilgiye bu denli önem vermesi ve kullanması bilginin imana zıt değil onu destekleyen bir husus olduğunu göstermektedir.

Burada din-bilim ilişkisi bağlamında kelam ilminde bir bilginin değerlendirilmesinde sübûtu ve delâleti yönüne yapılan vurguyu hatırlamak konumuz açısından faydalı olacaktır. Zira bir haberin veya bilginin delâlet yönünden doğru olması onun sübût yönünden kat'î olduğuna işaret olarak değerlendirilmemelidir. Çünkü lafzın manasına delaletinin kati olması sadece açık ve anlaşılır olmasıyla ilgilidir. Sübûtu ise aklen veya naklen sabit olarak kaynağına nispetinin kesin olmasıyla ilgilidir. Dolayısıyla bir malumatın anlaşılır olması o malumatın kaynağına nispetinin kesin olmasını zorunlu kılmamalıdır. Bilim ve din arasında çatışmanın olduğunu söyleyenlerin çoğunlukla düştükleri yanlışlıklardan birisi de bir konuda bir bilginin var olmasının onun sübûtunun da garanti altına alınmış olduğunu düşünmek olduğu görülmektedir.³⁸ Mesela “Biyolojik olan her şeyi doğa vermiş, bilim de kanıtlamıştır. Biyoloji değişmezdir, bu nedenle üzerinde tartışılmaz”³⁹ ifadeleri, dediğimiz noktaya işaret etmektedir. Halbuki bu gün bilim olarak söylenen birçok konu aslında ilgili alanda uzmanların kendi görüşleri olabilmektedir. Bazen de önce verilen bilginin aksine yeni bir bilgi paylaşımı olabilmektedir. Diğer taraftan bilginin kaynağı eğer Yaratıcı ise o bilgi her ne kadar bilimsel verilere göre imkansız gibi görünse de o bilgi kabul edilmelidir. Mesela bütün organları fonksiyonlarını yitirerek ölen bir kişinin, bilimsel veriler açısından gözler önünde yeniden canlanması mümkün bir durum değildir. Çünkü böyle bir durum ne gözlemlenmiş ne de bilimsel verilerle açıklanabilmiştir. Ancak bu konuda sübûtu kat'î nass bulunduğu⁴⁰ mümin kişi bu durumu kabul etmelidir.

Allah’a inanan kişi tabiatta bir nizam ve intizamın olduğunu kabul etmelidir. Adetullah gereği yeryüzünde bir düzen var ve insanlar da buna göre hayatlarını devam ettiriyorlar. Ancak inanan kişi aynı şekilde tabiattaki nizamın mutlak olmadığını da kabul eder. Zira peygamberler vasıtasıyla gerçekleşen mucizeler, Allah’ın dilediğinde o düzeni inkıtâya uğratabileceğinin en büyük örnekleridir. Dolayısıyla evrende adetullah gereği bir nizam var, ancak dilediğinde buna müdahale edebilecek bir Yaratıcı da var. Burada şunu da

³⁸ Melikşah Sezen, *Eşref-i Mahlûkâtı Anlamak* (İstanbul: Kayıhan Yay., 2019), 24.

³⁹ Richard C. Lewontin - Steven Rose - Leon J. Kamin, *Genlerimizden İbaret Değiliz 'Biyoloji, İdeoloji ve İnsan Doğası'*, çev. Kollektif (İstanbul: Yordam Kitap, 2015), 25.

⁴⁰ Bk. Kâf 50/15; Yâsîn 36/77, 79; el-İsrâ 17/49-51; er-Rûm 30/27; el-Mü'min 40/57; el-Ahkaf 46/33.

belirtmek gerekir ki kelâm tabiatçılığı ile ateist ve deist tabiatçılığın farklarından birisi de kelâmcıların, Allah'ın hem yaratma hem de yönetme fiillerini kabul etmeleridir. Bundan dolayı da kelâmcıların savunduğu anlayışı "teis tabiatçılık" olarak adlandıran araştırmacılar bulunmaktadır.⁴¹ Mesela adetullah gereği ateş insanı yakar. Ancak adetullahda, zorunluluk diğer bir ifadeyle mutlaklık yok, mukayyedlik var. Dolayısıyla mucizenin varlığı tabiat kanunlarının mutlaklığı gereği değil, mukayyed olmasının bir neticesi olarak değerlendirilebilir. Allah dilediğinde ateş insanı yakmaz. Zira ateşin Hz. İbrahim'i yakmadığını da Kur'ân bize haber vermektedir.⁴² Belki de tabiat kanunlarına aykırı ve anlaşılabilir gibi duran kısımlar, insanoğlunun acizliğini hissetmesi ve mutlak kudret sahibi Yaratıcı'ya yönelmesi için de olabilir.

Bir diğer açıdan düşünüldüğünde bazı bilim insanları, yeni icatlar yaptıklarında "Tanrı'yı yok saymaktan" ziyade O'nun varlığının gerekliliğine daha çok inanıyorlardı. Mesela Galileo (ö. 1642) ve Newton (ö. 1727), Tanrı'ya inanmayı bilim için bir engel veya bilimi Tanrı'ya inanmak için bir engel olarak görmüyorlardı.⁴³ Tam aksine bu bilim insanları, Tanrı inancını, bilimsel gelişmeyi teşvik eden bir husus olarak kabul ediyorlardı. Newton, yer çekimini keşfettiğinde "şimdi gezegenlerin nasıl hareket ettiklerini anlıyorum bu sebeple artık Tanrı yok olmalıdır" demedi. Belirli kanun ve kurallarla evreni yaratan Yaratıcıya inancı daha da güçlendi.⁴⁴

Dünyanın başlangıç noktası olduğu iddia edilen parçacığın bulunmasıyla Tanrı'ya ihtiyacın kalmadığı fikrini dillendirenlerin bulunduğunu daha önce ifade etmiştik. Düşünüldüğünde aslında böyle bir parçacığın bulunması, meseleyi fizikten metafiziğe kaydırmış olmalı ve Tanrı'nın varlığına işaretlere yönlendirmelidir. İşte tam da bundan sonra devreye felsefe ve teoloji girmektedir. Dolayısıyla yeni buluşlar Tanrı'yı gereksiz kılmaktan ziyade daha da anlamlı kılmaktadır. Ayrıca birçok bilimsel gelişmenin olduğu dönemde yaşayan ve bunlardan bazılarının da mucidi olan bilim insanları Tanrı inancını reddetmiyorlardı. Ancak yaşadıkları dönemde anlatılan hususların ve yaşan-

⁴¹ Ahmet Mekin Kandemir, *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 234.

⁴² Bk. el-Enbiya 21/69.

⁴³ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş* (Ankara: Adres Yayınları, 2009), 274.

⁴⁴ John Lennox, *Aramızda Kalsın Tanrı Var*, trc. Reşit Şahin-S. Levin Atalay (İstanbul: Ufuk Yayınları, 2013), 12.

lan Hıristiyanlığın Katolik ve Anglikan kilisesi tarafından uydurulduğunu savunuyorlardı.⁴⁵

Bilimin, doğal dünyanın ne kadar derinden ve düzenli olduğunu göstermedeki başarısı, bu düzenin daha da enfüsî/derin bir nedeninin olduğuna inanmak için güçlü gerekçeler sunar.⁴⁶ 21. yüzyıl bilim insanlarından Francis S. Collins de bilimin ilerlemesinin Tanrı'yı yok etmeyeceğini aksine aklen mümkün kılabileceğini belirtmektedir.⁴⁷ Tüm bunlar bilimin ve bilginin dine/imana zıt olmadığını aksine imana sevk eden bir unsur olduğunu göstermektedir.

Şimdi "bilimin ilerlemesiyle Tanrı inancı yok mu oluyor?" sorusunu tekrar düşündüğümüzde, kanatimizce tam da Tanrı'nın varlığına inancın olması gerektiği aşama bu aşama olmaktadır. Zira bu aşamadan sonraki boyut Tanrı'nın varlığıyla daha çok ilgisi bulunmaktadır. Bilimin bir şeyler keşfetmesiyle Tanrı'ya inancın yok olacağı düşüncesi, materyalist anlayışın evrim teorisi üzerinden hareketle yaşam kökeninin açıklandığı ve böylelikle Tanrı'nın ötekileştirildiği algısına⁴⁸ benzemektedir. Halbuki bilimsel veriler Tanrı düşüncesini ötekilemek yerine, âlemin irade ve kudret sahibi bir Yaratıcı tarafından idare edildiğini desteklemektedir.⁴⁹

İnsanların, Yaratıcıya karşı hayret ve hayranlıkları evrende bir şeyleri anlamadıkları zaman değil, anladıkları zaman daha çok olmuştur. Bu da bilimle hemhal olmamakla değil, aksine onunla meşguliyet neticesinde elde edilen verilerin Tanrı'nın varlığına delil olarak kullanıldığını göstermektedir. Zira yapılan ilmî çalışmalarla doğada müthiş bir tasarımın kabul edilmesi Tanrı'yı yok saymayı gerektirmemektedir. Aksine bir eser ne kadar mükemmelse onu yapanın da o kadar kemal sıfatlarıyla muttasıf olduğu fikrini vermektedir. Dolayısıyla "bilgi arttıkça Tanrı'nın yok olacağını" söylemek kabul edilebilir bir argüman olarak görülmemektedir. Aynı şekilde bilgiye ulaşmayı, akli kullanmayı, yeryüzünde dolaşmayı ve yaratılışın nasıl olduğunu anlamayı, niha-

⁴⁵ Enis Doko, *Dâhi ve Dindar: İsaac Newton (Din ve Bilim İlişkisinde Konuşma Sırası Newton'da)* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2011), 11-12.

⁴⁶ Richard Swinburne, *Tanrı Var mı?*, trc. Muhsin Akbaş (Bursa: Arasta Yayınları, 2001), 61.

⁴⁷ Francis S. Collins, *Tanrı'nın Dili*, trc. Harutyun Parlak (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2009), 192, 204.

⁴⁸ Fatma Aygün, "Allah'ın Varlığını Aklen Bilmeye İlişkin Güncel Tartışmaların Temel Ekseni", *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 1/2 (2017): 110.

⁴⁹ Mehmet Sait Reçber, *Tanrı'yı Bilmenin İmkani ve Mahiyeti* (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2004), 172.

yetinde bu yolla bilgi oluşturmaya ve bu verileri kullanmayı emreden bir dinin, bilime karşı olması da gerçeğe aykırı bir durum olarak görülmektedir.

Nihayetinde evren sadece Allah'ın varlığının alemleri değil aynı zamanda ilim, kudret, irade ve hikmetine işaret eden ayetlerle doludur. Dolayısıyla alemleri araştıran bilim insanı hem eserindeki sanattan yola çıkarak yaratıcının varlığına hem de yaratıcının kemal sıfatlarına ulaşacaktır. Din, Allah'ın ilim, kudret, irade ve kelâm gibi sıfatlarının sonucu mükellef varlıklara sunulan rehberlik iken; bilim ise Allah'ın ilim, kudret, irade ve yaratma gibi sıfatlarının sonucu mükellef varlıklara sunulan bir sonsuz nimetlerin okunmasıdır. İslâm'a göre din ve bilimin çelişmesi bu bağlamda muhaldir. Zira dinin kaynağı olan ilahi kitapları indiren nasıl Allah'sa, bilimin kaynağı olan evreni yaratan da ilim ve hikmet sahibi Allah'tır.

2. Bilim İle Dinin İlgili Alanları ve Hedefleri Farklı Olabilir

Din ile bilim toplumsal hayatta yaşama farklı açıdan bakan iki müessesedir. Bilim "nasıl" sorusu üzerine yoğunlaşarak olaylar ve olgular arasındaki ilişkileri nedensellik yasalarıyla açıklamaya çalışır. Bunu yaparken gözlem ve deney metodunu kullanır. Din ise yalnız "nasıl" sorusunu değil aynı zamanda "niçin" sorusunu da sorar, cevaplar arar ve tabiatı bir Varlık'la ilişkilendirerek argüman üretir. Din bunu yaparken, bilimin deney yöntemini kullanmaz. Fakat dinin deneyi kullanmaması, bir Tanrı'ya inanmanın bilime aykırı olduğu anlamına gelmemelidir. Zira din ve bilim birbirini öteleyen olmaktan ziyade birbirinin mütemmimi olarak iş görebilmelidirler.

Bilim ile dinin ilgilendiği alanların farklılığını Aristo'nun nedenler konusundaki ayrımında da görmek mümkündür. Aristo, nedenleri maddî, sûrî, fâil ve gâî olmak üzere dört kategoriye ayırır.⁵⁰ Bunlardan maddî neden, bir cisim meydana getirirken kullanılan malzeme olarak ifade edilebilir. Mesela tahta imal edilecek olan masanın maddî nedenidir. Tahtadan bir masa yapılması için tahta zorunludur. Sûrî neden ise tahtanın masa olacak şekilde düzenlenmesidir. Çünkü tahtaların bir ev şeklinde dizilmesine kimse masa demiyecektir. Fâil neden ise masayı inşa eden ustadır. Son olarak belirtilen gâî (ereksel) neden ise bu masanın üzerinde çalışmak veya yemek yeme gibi bir amaç için yapılmış olmasıdır. Bilim bu dört nedenden ilk ikisi olan maddî ve sûrî nedenlerle ilgilenirken; din ise fâil ve gâî nedenlerle ilgilenmektedir. Bilim burada açıklama yaparak tekil olguları tümel ilkeler haline getirerek olguları ne-

⁵⁰ Mahmut Kaya, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi* (İstanbul: Ekin Yayınları, 1983), 214- 215.

den sonuç dizgesine yerleştirir. Din ise bunları anlamlandırır ve meydana gelmiş olan tüm nesnelere birbiriyle irtibatlandırarak bir yaratıcıya ulaştırır. Nihayetinde bilim yağmurun nasıl oluştuğunu açıklar ancak onun bir rahmet olduğu konusunda din beyanatta bulunur. Dolayısıyla bilim ile din aynı hususa farklı boyutlarla yaklaşabilir ve bir bütün içerisinde farklı yönlere işaret edebilirler.

Ancak bazen bilim “kutsal bir rehber” kabul edilip her problemi çözen tek ve süper bir güç olarak benimsenmektedir.⁵¹ Halbuki bilimin her konuda rehber olduğuna inanan kişinin, ahlak konusunda bilimin sessiz kaldığını görünce bilime karşı duyduğu güven azalabilecektir. “İkinci dünya savaşında altı milyon suçsuz insanın fırınlandığı cehennemlerin bilimin ürünü” olduğunu söyleyenler,⁵² aynı zamanda bilimin dışında bir rehber aranmasının gaflet olduğunu söyleyerek bir paradoks içinde olduklarını ifşa etmiş olmaktadır. Burada şu örnek dikkat çekicidir. Avusturyalı yazar Stefan Zweig’in 20. yüzyılın başında hemen hemen her gün icatlar ve keşifler yapılırken insanlığın birinci dünya savaşına girmede kendisini alıkoyamamasının düşündürücü olduğunu söylemektedir.⁵³ Yine 2020 yılının ilk aylarında dünyayı saran korona virüsünün, insanoğlunun kendi eliyle yaptıklarının bir neticesi olduğunu söyleyenlerin iddialarını düşünmek, “insanın kendi sonunu hazırladığını” adeta doğrulamaktadır. Dolayısıyla bilimi tüm problemlerin reçetesi olarak görenler, bilimin ahlaki ve siyasi problemleri nasıl çözeceği, hayatımızı neye adamamız, nasıl yaşamamız gerektiği ve benzeri konularda çözümlerinin olmadığını da görmelidirler. Tabi bu durum bilimin eksikliği diye anlaşılmamalıdır. Zira bunlar bilimi aşan veya onun ilgi alanına girmeyen konular olarak değerlendirilmelidir.

1966 yılında dünyanın güneş etrafında döndüğünü reddeden Abdülazîz bin Bâz, bu fikri savunanların Allah ve resulüne karşı geldiklerini söylüyordu. Hatta Suud Kralı’nın bunlara müdahale etmesini istemişti.⁵⁴ Yine Türkiye’de kanaat önderi olarak tanınan bir şahıs tıbbi ilerlemelere inandığını ve bunun gerekliliğini söylerken CERN’de⁵⁵ yapılan deneyleri lüzumsuz gördüğünü

⁵¹ Şengör, *Newton Neden Türk Değildi?*, 122.

⁵² Şengör, *Newton Neden Türk Değildi?*, 123.

⁵³ Bilgili, *Bilim Ne Değildir?*, 21.

⁵⁴ Alper Bilgili, *Bilim Ne Değildir?*, 188.

⁵⁵ Avrupa Nükleer Araştırma Merkez veya Fransızca adı olan Conseil Européen pour la Recherche Nucléaire’in kısaltmasıyla CERN, İsviçre ve Fransa sınırında yer alan dünyanın en büyük parçacık fiziği laboratuvarıdır. 1954 yılında 12 ülkenin katılımıyla kurulmuş olan

ifade ediyordu.⁵⁶ Bu durum, tıpkı orta çağda "Jüpiter gezegeninin de uyduları var mı? Cisimler kütleleriyle orantılı bir hızla mı düşerler?" sorularına gözlem yoluyla değil Aristoteles'e ya da kutsal kitaba dayanan bilgilerle cevap verilmesine benzemektedir.⁵⁷ Aslında bakıldığında bu iki söylem sahipleri dini yönden tanınmakta olup din ile bilimin aynı meseleyi incelediklerini düşünerek herhangi bir deney de yapmadan alanlarının dışında hükümde bulunmaktadırlar. Burada kutsal metinlerin, doğa bilimleri ders kitabı gibi algılandığı görülmektedir. Hâlbuki kutsal kitaplar dünyanın şeklinden ziyade anlamı üzerinde yoğunlaşarak, insanın anlamı ve insanın Tanrı ile ilişkileri gibi daha önemli konularla ilgilenmektedirler. Neticede din ile bilim aynı şeye farklı açılardan bakabildikleri için farklı sonuçların çıkması gayet normal olarak değerlendirilmelidir.

Dinin argümanlarıyla bilimi yok saymak veya bilimsel yöntemlerle dini hakikatlerin yokluğuna hükmetmek orta çağ düşüncesinin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira Tanrı'nın olmadığına deney neticesinde ulaşıp sonra da yokluğuna hükmedenlerin varlığı da bilinmektedir. Hâlbuki J. Arthur Thomson (ö. 1933), "Bilim, yöntemlerini mistik ya da manevi konulara uygulayamaz" derken, din ile bilimin ilgilendiği alanların farklılıklarına işaret etmekteydi. Yine aynı şekilde Polonyalı antropolog Bronislaw Malinowski (ö. 1942) de "Dinsel esinimler, bir ilke gereğince bilim alanının dışında kalan yaşantılardır." demektedir.⁵⁸

Din ile bilimin ilgi alanlarının farklılığına şöyle bir örnek verilebilir: Mesela bir balığı balık yapan maddelerin neler olduğunu bilim tespit edebilir. Ancak bilim, bu maddelerin tamamını toplayıp bir kaba koysa onlar kendiliğinden balığa dönüşmemektedirler. Özellikle cansız maddelere canlılık kazandırılması mümkün görülmemektedir. İşte burada bilim, balığın nelerden oluştuğunu tespit edebilirken, ona canlılığın nasıl verildiği ise Tanrı'nın ilmi içerisinde değerlendirilmektedir. Kur'ân'da Hz. İbrahim'i yakması gereken ateşin yakmaması⁵⁹ veya Hz. İsa tarafından ölülerin diriltilmesi olayı⁶⁰ geç-

CERN'in günümüzde 21 tam üyesi ve 2 tam üyelik adayına ilaveten, 1 de ortak (asosiy) üyesi (Türkiye) vardır.
(https://tr.wikipedia.org/wiki/Avrupa_N%C3%BCKleer_Ara%C5%9Ft%C4%B1rma_Merkezi, Erişim Tarihi: 12.02.2019)

⁵⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=Tyo4FD8P--> Erişim Tarihi: 12.02.2019.

⁵⁷ Bertrand Russell, *Din ile Bilim*, trc. Akşit Göktürk (İstanbul: Say Yayınları, 2019), 16.

⁵⁸ Russell, *Din ile Bilim*, 106

⁵⁹ el-Enbiyâ 21/69; el-Ankebût 29/24.

⁶⁰ el-Mâide 5/110.

mektedir. Ancak bunlar bilimsel olarak açıklanamıyor. Burada bilim açıklamadığı için inkara gitmek yerine bunların bilimin ilgi alanı olmadığını ve burada doğüstü bir müdahalenin olduğunu, bunun da Tanrı tarafından yapıldığını söylemek akla aykırı olmamalıdır. Zira bilimsel olmayan, mantıklı da değildir denilmemelidir. Bir şeyin bilimsel olmaması onun mantığa aykırı bir şey olduğu anlamına gelmemelidir. Ayrıca tüm bunlar, doğada işleyen ve yasalarla açıklanamayan bir boyutun/sürecin olmasını da mümkün göstermektedir. İşte bu boyutun bilimin değil de dinin ilgi alanında olabileceği imkan dahilindedir. Bununla beraber bilimin tespit edebildiği veya tabiat olaylarının nasıl gerçekleştiğinin izahı gibi konular, Tanrı'nın bilgisinin dışında olduğu anlamına gelmemelidir. Mesela yağmurun nasıl oluştuğunu bilim izah edebilir. Ancak bu izah, yağmuru yaratanın Allah olmadığı anlamına gelmez. Çünkü yağmurun nasıl oluştuğunun izahını yapmak ayrı, onun varlık sahasına çıkması ise ayrı bir husustur. Varlık sahasına çıkan her şeyin yaratıcısı da Allah'tır.⁶¹ Dolayısıyla bilimsel bilginin mucizeleri inkardan ziyade onlara inanmayı kolaylaştıracağını söylemek mümkündür. Zira mucizelerin de içerisinde bulunduğumuz sebepler dairesini açıklamaları mümkündür. Aynı şekilde tüm bunlar evrene ve içindekilerine ilahi müdahalenin imkanına da işaret etmektedir.⁶²

Nihayetinde bilimin "iyi" veya "kötü" olarak tanımlayamayacağı tartışmalı yerlerde felsefe ve teolojiye ihtiyaç duyduğu kabul edilmelidir. Canon Streeter, "bilim yetersizdir" dediği alanlar buralardır ki arkadaşlık, sanat veya yaşamımızdaki başka değerler bilim dışında olan hususlardır. Bertrand Russell (ö. 1970), bunu şöyle ifade etmektedir; "bilimin değerler konusunda söyleyeceği hiçbir şey yoktur, "sevmek nefret etmekten daha iyidir" ya da "iyilik zorbalıktan daha çok istenir" gibi önermeleri tanımlayamaz." Dolayısıyla bilimin olgu, dinin değer ürettiğini söylemek mümkündür.⁶³ Ünlü felsefeci Kant'ın, ahlakın anlamlı olabilmesi için Yaratıcının varlığının gereğini vurgulaması da yine aynı hususa işaret etmektedir.⁶⁴ Tabi, Kant'a göre Tanrı'nın varlığı ahlakın geçerli olması için gerekli değildir, ahlaki doğrular Tanrıdan bağımsız olarak da geçerlidir. Ancak Tanrının varlığı ahlaki ilkelere göre sürdürülen bir yaşamın boşa gitmemesi için gerekir. Burada her ne kadar din ile bilimin alanları itibariyle farklı olduğu kabul edilmiş olsa da, "birinin ilerle-

⁶¹ Bk. "Allah her şeyin yaratıcısıdır ve O her şeyin üzerinde vekildir." ez-Zümer 39/62.

⁶² Kandemir, *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*, 278, 303-306.

⁶³ Russell, *Din ile Bilim*, 106-107.

⁶⁴ Enis Doko, *Allah'sız Ahlak Mümkün mü? Çağdaş Bir Ahlak Argümanı Savunusu* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2019), 10.

mesiyle diğerinin yok olacağı" şeklinde bir söylem bulunmamaktadır. Ayrıca "bilim mi, din mi" veya "ikisi arasında bir seçim yapmak zorunda mıyım" diye bir şey istemek de doğru görülmemektedir.⁶⁵ Çünkü karşıt olmayan alanlar, karşıt hale getirilerek aralarında bir tercihin istenilmesi aklî bir çıkarım olmamalıdır. Bu soruya "hayır" veya "her ikisini de tercih ediyorum" diye cevap verilebileceği de düşünülebilir.

Bu başlıkta "bilimle ilgilenen Kur'ân'a, teoloji ile ilgilenen de bilime ilgi duymamalı ve o alandan uzak durmalı" denilmek istenmiyor. Aksine iki alanın aynı meseleye ilgi duyabileceği ve o mesele hakkında veriler sunabileceği fakat bunların farklı boyutta gerçekleştiği söylenmektedir. Dolayısıyla bilimin bir alt konusu olan evrimin, dine yönelik kısmında fikir beyan eden teologdan biyoloji bilmesini istemek doğru olamayacağı gibi Kur'ân'ın canlılarla ilgili âyetlerini izah eden bilim insanından İslâmî ilimlerin tamamını bilmesini istemek de doğru olmamalıdır. Nasıl ki teolog ilgilendiği bir bilimsel konunun bilimin temel kabulü olduğunu söylemesi için bilim insanlarının görüşlerine ihtiyaç duyması gerekiyorsa aynı şekilde bilimsel verilerle elde edilen bir hususun İslâm'ın da savunduğu bir hakikat olduğunu söylemek için bilim insanının da teoloğun görüşüne ihtiyaç duyması gerekmektedir. Her iki taraf uzmanlık alanları itibarıyla meselelere yaklaşırsa, ilâhî buyruklarla bilimsel gerçeklerin çatışmayacağı ortaya çıkacaktır. Zira her ikisi de menşei itibarıyla birdir.

Sonuçta bilimsel çalışmaların tamamını Kur'ân'a dayandırmak ve oradan referans aramak ne kadar yanlış bir uygulama ise Kur'ân'ın hakikatlerini de bilimsel çalışmalarla kontrol altına almak da o kadar yanlış bir uygulamadır. Zira Kur'ân'ın indiriliş gayesi bilimsel bilgi sunmak değildir. Diğer taraftan bilim de isteklerimizi anlayabilmek için yollar gösterir fakat bunların hangisinin daha üstün olduğunu söyleyemez. Diğer bir ifadeyle insanı hayvanlardan ayıran özellikleri bilim söyleyebilir ancak insanı insan yapan veya insanı üst insan aşamasına çıkaranların neler olduğunu bilim değil teoloji söyler. Dolayısıyla bilim ile din aynı olaylara farklı boyutlarda yaklaşan ve birbirini çeşitli boyutlarla tamamlayan iki ayrı müessesedirler. Ancak her ikisi de aynı gerçekliği farklı lisan ve yöntemlerle aktarmaktadır. Her ikisinin yöntem ve dillerinin farklı olduğu anlaşılmalıyınca birbiriyle çelişki içinde olduğu düşünülmektedir.

⁶⁵ Hasan Özalp, *Bilim-Din İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 92.

3. İdeolojik Bakışın Etkisi

“Bilimin ilerlemesiyle Tanrı’nın yok olacağı” dolayısıyla bilim ile dinin çatıştığı ve uyuşamayacağı düşüncesinin temelinde din müessesesini dogmatik buna karşın bilimi de gelişmişliğin tek işareti olarak kabul etme şeklindeki ideolojik bakışın katkısı azımsanmayacak kadar çoktur. Bilim veya din adamları yaşadıkları toplumların öngördüğü modellerle meselelere yaklaşıyorlarsa o zaman ideolojik bakışın fikirlere yansıdığını söylememiz gerekmektedir. Osmanlı devletinin son dönemlerine baktığımızda bilim, Jön Türkler ve sonrasında bir kesim vasıtasıyla doğayı tanımamızı sağlayan bir araç olmanın ötesine geçmiş, sosyal hayatın tüm meselelerini çözebilecek konumda bir reçete olarak görülmeye başlanmıştı.⁶⁶ Zaman ilerledikçe bilim, kendi ideolojilerinin desteklenmesi için kullanılan bir araç olarak görülmüştür. Bu tür yaklaşımları Dawkins, Daniel Dennett, Christopher Hitchens, Sam Harris gibi yeni dönem ateist yazarlarda da görmekteyiz. Mesela Dawkins, evrim teorisini kabul etmeyenleri eleştirmekle yetinmez aynı zamanda evrimi Tanrı’nın canlıları yaratmada kullandığı bir araç olarak gören okurlarına da tahammül etmez.⁶⁷ Bundan olmalıdır ki Dawkins’e göre, önce ateist iken sonra bir Tanrı’nın varlığını kabul eden Flew, “satılmış” ve “delirmiş” birisidir.⁶⁸ Yine Dennett’te göre evrim teorisini kabul etmeyenler cahil ve kötü insanlardır.⁶⁹

Çoğunlukla “yeni dönem ateistleri” diyebileceğimiz bu şahıslarda din, dogmatik olmak ve akıl karşıtlığıyla ilişkilendirilmektedir. Bunlar bilimin içeriğini kendi dünya görüşleriyle inşa etmektedirler. Bunlara göre bilim dinin zıddıdır. Hatta bilim dinin yetersizliği üzere çıkmış olup hayatın her alanında rehberlik yapabilecek bir konumdadır. Hâlbuki iki müessesenin farklı alanlarla ilgilenmesi birbirlerinin zıddı olduğu anlamına gelmemelidir. Bu iddialarda bilimin belli bir meselede söylediği bir hususu hayatın tamamına yansıtmak gibi bir söylem bulunmaktadır. Dinin dogmatik olduğunu belirten iddia sahipleri aslında bu söylemleriyle kendileri bir dogmaya yaslanmaktadır. Zira bugün bilim, geçmişte yine bilim tarafından söylenen bazı şeylerin öyle olmadığını ortaya koymaktadır. Bu durum, bilimin bugün söylediklerinden bazılarının gelecekte yanılabilirliğine işaret etmektedir. Hatta bilimlerin ka-

⁶⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1979) 202.

⁶⁷ Bk. Richard Dawkins, *Kör Saatçi*, trc. Feryal Halatçı (Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 2004), 180.

⁶⁸ Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 73, 85.

⁶⁹ Bilgili, *Bilim Ne Değildir?*, 46.

yan kum üzerinde durdukları⁷⁰ ve yine günümüzde hiçbir bilginin eskiden kabul edildiği gibi kesinlik arz etmediği, aksine bu bilginin her zaman çürütülmeye ve reddedilmeye açık olduğu söylenmektedir.⁷¹ Bu bağlamda en kapsayıcı eleştirileri yapan Karl Popper, olguları açıklama iddiasında olan ve kendisini epistemik statüye sahip kabul eden ancak yanlışlanabilir olmaya kapalı "bilimsellik" iddiası taşıyan öğretileri "sahte bilim" olarak isimlendirmektedir.⁷²

Burada şunu ifade etmek gerekir ki, çalışmamızda isimlerini zikrettiğimiz birçok kişi alanlarında yetkin bilim insanları olabilirler. Ancak bilimi belli ideolojik görüşleri doğrulamak veya kendi dünya görüşüyle uyumlu olmayan yerlerde devre dışı bırakmak, bilimi susması gereken yerde konuşurmak olur ki bu bilime fayda değil zarar verir. Hele hele dini hassasiyeti olan toplumlarda bilimin dinin karşısında konumlandırılması uzun vadede söz konusu dogmatik görüşlere sahip bilim insanlarının itibarını zedeleyecektir. Zira bu tür bilim insanlarının çabalarıyla bilim olması gereken sahada olmayıp aksine dinin karşısında bir yerde konumlanmış olmaktadır. Bilimin kendisi ise her zaman ilim ehlinin sahip çıkması gereken kevnî ayetlerin keşfedileceği bir alan olmaya devam edecektir. Bu bağlamda özellikle biyoloji bölümünde okuyan veya çalışan kişiler herhangi bir çalışmada Tanrı'ya atıfta bulunsa, bu eleştirilmekte ve ondan Tanrı yokmuş gibi davranması beklenmektedir. Bunu ülkemizde Hacettepe'den mezun ve şu an profesör bir biyolog itiraf sadedinde söylemektedir.⁷³ "Teknolojik dinin" hâkim olduğu böyle bir ortamda "bizim dinimiz bilime ve teknolojiye karşı değildir" şeklinde ifade edilen savunmacı reflekste bile zımnen bilimin kutsandığı bir hava bulunmaktadır. Burada dinin bütünüyle bilim sahasından tecrîd edilmesi gerektiğini ve böylelikle bilimin laik hale getirilmesi gerektiğini düşünenlerin de katkısını unutmamak gerekir.⁷⁴ Buradan hareketle şunu ifade etmeliyiz ki eğer biyoloji veya onun alt konularından biri olan evrim, materyalist düşüncenin bir ürünü olarak Tanrı'nın yokluğu fikri üzerine ideolojik bir şekilde inşa ediliyorsa,

⁷⁰ Karl R. Popper, *Daha İyi Bir Dünya Arayışı*, trc. İlknur Aka (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 43.

⁷¹ Bk. Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, trc. Ersin Kuşdil (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998), 44,171.

⁷² Ferit Uslu, "Bilimselliğin Kriteri ve Sınırları Problemi –Bilim, Bilim Olmayan Sahte Bilim–", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/19 (2011), 10.

⁷³ <https://www.youtube.com/watch?v=UcHggruO57A> 24. Dakika, (Erişim Tarihi: 05.02.2019)

⁷⁴ Bu konuda yapılan bir araştırma için bk. Lydia Jaeger, *Tanrısız Bilim?*, trc. Burak Batı (İstanbul: Yeni Yaşam Yay., 2011)

artık meseleye imani açıdan yaklaşımın zarureti ortaya çıkmış bulunmaktadır. Dolayısıyla Tanrı'yı yok sayan ve bu içeriği bilim olarak sunan yaklaşımın inkârî bir yaklaşım olduğunu söylemek gerekmektedir.

Burada belki ontolojik naturalizm ve metodolojik naturalizm arasındaki ayrıma dikkat çekmekte fayda var. Bunlardan ilki doğaüstü varlıkların olmadığını iddia ederken ikincisi felsefe ile bilim arasında kategorik bir ayrımın olmadığını öne sürer. İkincisinden hareketle bilimsel çalışmada Tanrının yokluğu da varsayılmaz, varlığı da. Evrendeki düzen ve işletim mekanizması anlaşılmaya çalışılır. Bu mekanizmanın kim veya ne tarafından işletildiği metafizik bir sorudur. Bilim bu soruyla ilgilenmez. Metafizik ve din bu soruyla ilgilenir. Dolayısıyla bazılarının göre, bilim insanı, Allah'ın yok olduğunu savunan metafizik natüralizmi benimsemek zorunda değildir. Ancak bilimsel faaliyette ateist de dindar da ortak bir dil kullanmalıdır ki bu dil evrendeki düzenin betimlemesiyle ilgilenir, o düzenin kaynağıyla değil. Bu açıdan bilimsel faaliyet olayları Allah'a bağlamaya da çalışmaz. Bu tavra metodolojik natüralizm diyenler var. Bilimsel faaliyet içindeki kişi bilim dışında metafizik bir yaklaşım alarak incelediği olayları Allah'a bağlayabilir ama bu bilim değil, metafizik olur. Dolayısıyla yukarıda da ifade edildiği gibi bilim ve din aynı olaya iki farklı açıdan bakabilir.

Ateistler (özellikle son dönem ateistleri) dinin, bilimi baltalayan bir kurum olmasının yanı sıra topluma faydası olmayan ve uygarlaşmayı engelleyen bir müessese olduğunu dillendirirler. Ancak bunu iddia eden bilim insanları içerisinde ilim yaptıkları üniversitelerin veya toplumun sağlık problemlerini gideren hastahanelerin⁷⁵ din tarafından insanlığa kazandırıldığını görmezlikten gelmektedirler. Yeni ateistler dediğimiz bu tipolojiler, bilimi sadece dini yanlışlamakta kullanacak bir araç olarak görmeyip aynı zamanda alternatif bir dünya görüşü ve hayat tarzı olarak kabul etmektedirler. Adeta bilim "kutsal bir rehber" kabul edilip her problemi çözen bir süper güç olarak benimsenmektedir.⁷⁶

Meseleyi iki örnek üzerinden biraz daha genişletelim. Bunların birincisi Kur'ân'dan diğeri de 20. asırdan. Kur'ân'da Firavun'un eylemleriyle kendisini Tanrı yerine koymayı amaçladığını görmekteyiz. Şöyle ki "*Firavun: 'Ey ileri gelenler! Sizin benden başka bir tanrınız olduğunu bilmiyorum. Ey Haman! Benim için, toprak üzerine bir ateş yak, tuğla hazırlayıp bana bir kule yap; çıkar belki Mu-*

⁷⁵ Roy Porter, *Kan Revan İçinde: Tıbbın Kısa Tarihi*, trc. Görol Koca (İstanbul: Metis Bilim, 2016), 139 vd.

⁷⁶ Şengör, *Newton Neden Türk Değildi?*, 122.

sa'nın tanrısını görürüm. Doğrusu onu yalancılardan sanıyorum' dedi."⁷⁷ âyetinin tefsirinde Elmalı, Firavun'un "güya ilm-ü fen dairesinde bil'fiil teharriyat yaparak / yani ilim ve fen yoluyla oyun ve tuzak yapmak" istediğini söyler.⁷⁸ Dolayısıyla Firavun ateş veya başka âyette⁷⁹ kule hazırlattıktan sonra oralara çıkıp, neticede bakınız görünen bir şey yok. Eğer olsaydı görürdük diyecekti. Diğer örneğimiz ise atmosfere çıkıp dünyanın etrafını dönen ikinci kozmonot Sovyet Gherman Titov'dur. Bu şahsa 1962 yılında düzenlenen uzay sempozyumunda, uzaya çıkmasının dini inancında bir değişiklik yapıp yapmadığı sorulur. Titov, "hayır... uzaya gittim ve Tanrı'yı göremedim. Bu, Tanrı'nın var olmadığı anlamına gelir." der.⁸⁰

Her iki örnekte de Tanrı, bilim tarafından yanlışlanabilir bir öğreti olarak sunulmaktadır. Düşüncelerini gerçekleştirirken aklın hilesine başvurarak, Tanrı'nın varlığı için duyu organlarıyla algılanabilen sınırlı dünyayı esas almışlardır. Kendilerine adeta dünya dışında bir yerde daha Tanrı'yı arama fırsatı verilmemişçesine O'nun yokluğuna hükmetmişlerdir. Bu çabanın Tanrı'nın olmadığına dair bir delil getiremeyeceğine şu âyet gayet güzel işaret etmektedir: "Yoksa onların, üzerine çıkıp gizli sırları dinledikleri bir merdivenleri mi var? Öyleyse dinleyenleri, açık bir delil getirsinler."⁸¹ Bunlar kutsalı deneysel bir varsayım kabul edip, metafiziği/aşkınlığı reddetmişlerdir. Halbuki düşünüldüğünde Tanrı'nın bu dünyada görülememesi tam da O'nun kusursuz olduğu, fizik alemin dışında olduğunu göstermesi bakımından akla daha uygun olmaktadır. Bununla beraber Tanrı, zâtından ziyade eserleriyle bilinir. Diğer taraftan gözle görülmeyenin yokluğuna hükmedilemeyeceği gerçeği yaşadığımız çağda teknik alet kullanan herkesin çıkarımında bulunabileceği bir husus olmaktadır.

Nihayetinde tarih boyu birileri kulelere veya bilim adı altında inşa ettikleri ideoloji tepelerine çıkıp ok atmışlardır ve atmaya da devam etmektedirler. Ancak bunlar epistemolojik ve metafizik birer yanılığdan ibaret olduğunu ifade edebiliriz. Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), yukarıda Firavunla ilgili ele aldığımız âyetin izahını yaparken, her ne kadar konu hakkında farklı rivayetler olsa da şöyle bir hadise aktarır: "Firavun o kulenin tepesine çıktı. Semaya doğru bir ok attı. Allah onu fitneye düşürmek istemişti. Derken o ok kana

⁷⁷ el-Kasas 28/38.

⁷⁸ Elmalı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 5: 3735.

⁷⁹ Bk. el-Mü'min, 40/36-37.

⁸⁰ Bilgili, *Bilim Ne Değildir?*, 31-32.

⁸¹ Tûr 52/38.

bulanmış olarak döndü. Bunun üzerine Firavun, ‘Musa’nın ilahını öldürdüm’ dedi. Bu sözü söyledikten sonra Allah, o kuleyi yıkması için Cebrâil’i gönderdi.”⁸² Râzî, Firavun’un kule yapma iddiasının sözde kaldığını söylemekle beraber onun bu davranışıyla Yaratıcı hakkında şüphe uyandırmak istediğini bu da onun kötü niyet ve tuzağından kaynaklandığını söylemektedir. Burada şöyle bir sonuç da çıkarmak mümkündür: Fıtrat açısından varlığı kabul edilen Tanrı’nın yok kabul edilmesi (atılan okun kanlı olarak geri gelmesi), hayatı anlamsız ve çıkmazlıklara sürmez mi? Hayata mûsiki olan mâna kaybolmaz mı?⁸³ Atılan ok kanlı olarak dönmüş olur, ancak o ok insanı ruhundan vurmuş olmaz mı? Son tahlilde insan doğasının içine isyan girmez mi?

Bilimin kendisini tek kriter olarak değerlendirmesi, nihayetinde insanoğlunun da kendisini tek yetkili merci olarak görmesine sebep olacaktır. Bir istîğna haline bürünen insan artık tüm alıcılara kapalı bir hale bürünmüş olacaktır. Diğer taraftan meseleye ideolojik yaklaşıldığında yeri geldiğinde bilimsel veriler adeta sübût ve delâlet açısından kat’î, ancak kutsal metinlerin söyledikleri her iki yönden de zannî imiş gibi ortam oluşturulabilmektedir. Dolayısıyla din ve bilim kendi değerlerinden ayrılmadan, bilim ideolojiden din de hurafeden arındırılarak çalıştırılabilirler. Nihayetinde ön kabullerin bilim veya din yerine konulması, bilim ile din arasındaki uzlaşma zeminin ortadan kaldırmasına sebep olmaktadır.

4. Teologların Zamanın Ruhuna Uygun Dil ve Yöntem Kullanma Gereklilikleri

Bilimle meşgul olmadığı halde veya yalnızca meseleyi ilmî mecradan çıkartmak isteyen kişilerin bilim ile din arasındaki uzlaşma zeminin ortadan kaldırılmasında etkileri olduğu gibi din adına söz söyleyen bazı kişilerin de bu bağlamda etkisi ve katkısı bulunmaktadır. Bir yönüyle din ile bilim arasındaki çatışmadan ziyade bilim insanlarıyla dinin yorumcuları olan teologlar arasında bir çatışmadan bahsetmek ve bunun katkısını düşünmek de gerekmektedir.⁸⁴

Bilindiği üzere orta çağda kiliseyle temsil edilen dini hayat, bilim dâhil hemen hemen her alanın belirleyicisi konumundaydı. Ancak daha sonra

⁸² Fahreddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, trc. Lütfullah Cebeci vd. (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2002), 17/521.

⁸³ Abbas Pirimoğlu, “Tanrı’nın Ölümü: Anti-Hıristiyan Değil Post Hıristiyan Bir Olgu”, *Yetkin Düşünce* 2/5 (2019): 132.

⁸⁴ Özalp, *Bilim-Din İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar*, 239.

meydana gelen bazı gelişmeler, radikal söylemler geliştirerek önceki dönemde her şeyin belirleyicisi olan dinin varlığının sorgulandığı bir ortam oluşturmaktaydı. Böylelikle orta çağdaki "kurumsal dine" karşı gelişen bir protesto hareketi diyebileceğimiz paradigmlar gelişti. Bu paradigmlar ilk başta bir dinsizlik hareketi olarak değil, kilisenin bilim ve bilim insanlarına yönelik uyguladığı tutuma karşı tepkisel bir hareket olarak gelişmekteydi. Tabii bu tepki, tevhid inancının prensiplerine karşı olmaktan ziyade engizisyon ortamlarında anlatılan akıl dışı dinsel fanatizme karşıydı. Bu durum bize şunu göstermektedir ki; insanlara dini anlatanların, onların tabiatına uygun izahlar ve pratikler ortaya koymaları gerekmektedir.

Kur'an ve Hz. Peygamberin hayatına bakıldığında hatta diğer peygamberlere de bakıldığında öncelikli hedefin insanlar arasında tevhid inancının yerleşmesini sağlamak olduğu görülecektir. Fakat bunu dayatma ve zorlama şeklinde değil ikna edici bir yöntemle yapmak tercih edilmiştir. Çünkü iman, özü itibarıyla zorlama kabul etmemektedir. Bunun için de kâinat ve insanın bilinen yönleri üzerinden hareket edilmiştir. Zira duyu organlarımızın ve aklımızın görüp kabul etmesi ve ikna olması daha kolay olmaktadır. Bunun içindir ki tevhid prensibi, âlemi Yaratıcıya mahsus sıfatlardan arındırarak araştırılabilir ve incelenebilir bir alan olarak kabul etmemizi gerektirmektedir. Bu da bize evreni araştırarak Tanrı'ya ulaşma çabasının tevhide uygun davranış olduğunu göstermektedir.

Evrenin araştırılmayacağı veya maddeye dair araştırmaların başarısız olacağı iddiaları din adına fayda getirmez. Çünkü evrenin mahiyetine dair bilgiye insanın ulaşamayacağını söylemek aslında ileride "hem bilimin hem de kozmolojinin tanrısallaşmasına" dair fikirlere sürükleyecektir. "Bir bilinmeyen diğer bilinmeyenle açıklanamaz" ifadesinden hareket edecek olursak bilinebilecek olan evrenden bilinmeyen Tanrı hakkında fikir sahibi olmak daha uygun olacaktır.⁸⁵ Böyle değerlendirildiğinde bilim, Tanrı'yı yok eden değil aksine O'nun varlığına dair istidlâlde bulunmamıza fayda sağlayacak bir konuma gelmiş olacaktır. Böylece yeri geldiğinde bilimin verileriyle de Tanrı'ya ulaşılabileceği ki artık din ile bilim arasındaki ilişki çatışma değil birbirini tamamlamaya dönüşmüş olacaktır.

Din hakkında genç nesillerde görülen şüphenin oluşumunu sağlayan sebeplerden birisi de onlara anlatılan inanç esaslarının sebep ve hikmetlerinin anlatılmaksızın direkt dini kuralların anlatılmasıdır. Bu durum kendini ger-

⁸⁵ Bulgen, "Fizik Tanrı'yı Gereksiz mi Kıldı?", 163.

çekleştirmeye ve bağımsızlaştırmaya çalışan gençte oldukça olumsuz etkiler bırakmaktadır.⁸⁶ Genç nesil özellikle çağdaş inanç problemleri ile karşılaştığında yetersiz kalabilmekte ve hayatının ileriki safhalarında içinden çıkılmaz durumlara girebilmektedir. Bu bağlamda kelamcılar/teologların günümüzün ruhuna uygun dil geliştirmeleri gerekmektedir. Zira “dilin bilgisel olmayan tarafı tek başına bir sistemi ayakta tutamaz.”⁸⁷ Buna en uygun görülen ise evrenden hareketle kullanılabilir “doğal teolojidir.”⁸⁸ Bununla Tanrı anlatılırken yalnız kutsal metinler üzerinden değil aynı zamanda kainat üzerinden okumalar yaparak anlatılmaktadır. Aslında bu durum ilk asırlardaki kelamcılar tarafından sıklıkla kullanılmıştır. Mesela Kâdî Abdülcebâr, ulûhiyet bahislerini cevher, araz, atom, zaman ve mekan gibi dakik konulardan hareketle temellendirmektedir.⁸⁹ Bu yöntemi ondan önceki birçok kelamcıda da görmek mümkündür. Zira kelam ilmi her ne kadar ilk dönemde ortaya çıkan bazı siyasi ve itikadi meseleleri çözmek üzere ortaya çıkmış olsa da aslında tarihi sürecinde epistemolojik, ontolojik ve kozmolojik derinlikleri haiz olan bir ilim misyonunu yüklenmiştir. Dolayısıyla bu alanda dinî ilimlerle meşgul olanlar bilimsel ilerlemeleri, İslâm inanç esaslarını temellendirmede kullanabilmelidirler. Çünkü inanç konularının anlatımında kullanılan dil, verilen örnekler ve metodoloji, gençlerin inanç dünyasını olumlu manada etkilemektedir. Bu şekilde kuşatıcı bir bilgi sunumu yapmak ise insanlığı hikmet boyutuyla tanıştırmak olacaktır. Nihayetinde hikmete dayandırılarak anlatılan din ise kendisine ait olmayanı da devre dışı bırakacaktır.

Din anlatımında, bilimin verileri kullanılıncaya aslında bilim ile din birbirlerini desteklemiş olacaklardır. Çünkü her ikisinin de farklılıklarına rağmen, tecrübe ve yorum etkileşimi, modeller/semboller, analogiler, bilme, düşünme, akli kullanma ve delil getirme gibi birçok konuda benzerlik gösterdikleri ortak alan bulunmaktadır.⁹⁰ İşte dini anlatanların bu ortak zeminden hareket etmeleri, hem bilimsel dil hem de kutsal metinle inanç esaslarını temellendirmeleri ve izah etmeleri, zamanın ruhuna uygun davranış olacaktır.

⁸⁶ Mehmet Malkoç, “Gençliği Dini Değerlerden Uzaklaştıran Sebepler”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/16 (2019), 257.

⁸⁷ Düzgün, “Din-Bilim İlişkisinde Modeller ve Ortak Kavramlar”, 57.

⁸⁸ Bulğen, “Kelâm İlminde Ulûhiyet Bahislerinin Güncellenmesi Üzerine”, 105

⁸⁹ Ebü'l-Hasan Abdülcebâr b. Ahmed Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü'l-üsreti, 2009), 216-230.

⁹⁰ Düzgün, “Din-Bilim İlişkisinde Modeller ve Ortak Kavramlar”, 59.

Hem dinde hem de bilimde kesinlik ifade eden argümanlar ve aynı zamanda ideolojilerin yansıtıldığı argümanlar bulunmaktadır. Bu durumda teolog, bilimin bu dünyada hurafelere karşı duruşundan istifade edebilmelidir. Aynı şekilde bilime teşvik ederek onun ilerlemesine katkı sağlayabilmelidir. Böylelikle din ve bilim, hakikatin farklı yönlerini temsil edebilirler. Son tahlilde bilim insanının yer yer dinin hakikatlerini, din insanlarının da yer yer bilimin verilerini kullanabilmeleri ve iletişim halinde olmaları bir gereklilik olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Çalışmamıza konu olan sorunun asıl kaynağının, modern bilimin yer yer kendisinden başka doğruyu belirleyen bir müessesenin varlığını kabul etmemesi ve kendisini doğrunun mutlak belirleyicisi olarak görmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu anlayış ise ilgili soru bağlamında temel sorun olan, hakikatin yalnız bilim erkine ait olmasını gerektirmektedir. Böyle olunca da insan ve bilim her şeyin ölçüsü olarak algılanmakta ve kuralları Tanrı değil insan ve bilim koymak istemektedir. Halbuki din, Allah'ın vahyettiği diğer bir hakikat olup ve mutlak manada kural koyucu ve hükmedici bir müessesedir.

Nihayetinde bugün "bilimin ilerlemesiyle Tanrı'nın yok olacağını veya olduğunu", dolayısıyla dinin bilimin karşısında yer aldığını ifade eden söylemlerde ideolojik bir savunma hali olduğunu düşünmekteyiz. Tabi burada metafizik boyutu olan dinle, din adına sergilenen bazı temelsiz akıl dışı argümanlar birbirine karıştırılmamalıdır. Dinin argümanlarıyla bilimi yok saymak ne kadar doğru bir tutum değilse aynı şekilde bilimsel yöntemlerle dini hakikatlerin yokluğuna hükmetmek de o kadar doğru olmayıp orta çağ düşüncesinin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum ise bazen bilimsel çalışmaların haksız yere zemmedilmesine bazen de nasların usûlden uzak te'villerle tahrif edilmesine sebep olabilmektedir.

"Bilimin ilerlemesiyle Tanrı'nın yok olacağını" iddia eden anlayışın inandırıcı olabilmesi için tarihin büyük bir kısmının yok sayılması gerekmektedir. Zira bilimin kurumsallaşmasını sağlayan yine din müessesesi olmuştur. Bunu da bazen Halife Me'mun gibi otoritelerle bazen de Mendel ve Lemaitre gibi hem bilim hem de dinle uğraşan şahıslarla yapmıştır. İslâm dini özelinde düşünüldüğünde bilime yapılan katkıların sayılması makalelerin sınırlarını aşıp kitaplara konu olabilecek bir yekûna sahip olabilmektedir.

Din ile bilim, biri ilerlerken diğeri yok olan sistemler değildir. İlgi alanları farklı olup biri kutsal kitaplar ve onların kendilerine verilen peygamberlerin hayatlarından hareketle bir yol belirlemeye çalışırken, diğeri de tabiat

kitabını okuyarak oradan elde ettiği verilerle bir yol belirlemeye çalışmaktadır. Bunların ikincisi olan bilimsel ilerlemelerle Allah inancı yok olmayacak aksine daha da yakinen hissedilecektir. Allah yarattığı insanoğluna tabiat kitabı üzerinden kıyamete kadar söz söylemeye devam edecektir. Böylelikle Allah hiçbir zaman yok olmayacaktır. Neticede bilimin ilerlemesiyle yok olan Tanrı değil onunla iletişimini koparan kişinin bizzat kendisi olacaktır.

Kaynakça

- Abdülcebâr, Ebü'l-Hasan Abdülcebâr b. Ahmed Kâdî. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü'l-üsreti, 2009.
- Adivar, Adnan. *Tarih Boyunca İlim ve Din*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969.
- Akın, Murat. "Boşlukların Tanrı'sı İfadesi ve Kelâmî Açıdan Değerlendirilmesi". *Bilimname* 37/1 (2019), 661-684.
- Arslan, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. Ankara: Adres Yayınları, 2009.
- Aygün, Fatma. "Allah'ın Varlığını Aklen Bilmeye İlişkin Güncel Tartışmaların Temel Ekseni". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 1/2 (2017), 91-118.
- Aytepe, Mahşum. "Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 3/3 (2017): 113-136.
- Bakar, Osman. *İslam Bilim Tarihi ve Felsefesi*. trc. Işık Yanar. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.
- Baloğlu, Adnan Bülent. "Din mi Bilim mi: İkilemin Çözülüşü". *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2003), 21-52.
- Barbour, Ian. *Science and Religion (Historical and Contemporary Issues), A Revised and Expanded Edition of Religion in Age of Science*. San Francisco: Harper Collins, 1997.
- Bilgili, Alper. *Bilim Ne Değildir?*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2018.
- Bulğen, Mehmet. "Fizik Tanrı'yı Gereksiz mi Kıldı? The Grand Design (Büyük Tasarım) Kitabı Üzerinden Bir Değerlendirme". *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/2 (2011): 143-166.
- Bulğen, Mehmet. "Kelâm İlminde Ulûhiyet Bahislerinin Güncellenmesi Üzerine". *Kelâm İlmi ve İslâm Hukukunda İçerik Sorunları Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı (Üsküdar 20-21 Mayıs 2017)*. ed. İlyas Çelebi - Mehmet Bulğen. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Collins, Francis S. *Tanrı'nın Dili*. trc. Harutyun Parlak. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2009.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn el-. *Kitâbü'l-irşâd*. trc. Adnan Bülent Baloğlu vd. Ankara: TDV Yayınları, 2012.

- Dawkins, Richard. *Kör Saatçi*. trc. Feryal Halatçı. Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 2004.
- Dawkins, Richard. *Tanrı Yanılgısı*. trc. Kalisto Tunç Tuncay Bilgin. İstanbul: Kuzey Yayınları, 2007.
- Deniz, Osman Murat. *Akil İman İlişkisi Açısından Fideizm*. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, 2009.
- Doko, Enis. *Allah'sız Ahlak Mümkün mü? Çağdaş Bir Ahlak Argümanı Savunusu*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2019.
- Doko, Enis. *Dâhi ve Dindar: İsaac Newton (Din ve Bilim İlişkisinde Konuşma Sırası Newton'da)*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2011.
- Dursun, Turan. *Tabu Can Çekişiyor: Din Bu I*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1993.
- Düzgün, Şaban Ali. "Din-Bilim İlişkisinde Modeller ve Ortak Kavramlar". *Kelam Araştırmaları* 4/1 (2006), 51-62.
- Elmalılı, M. Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Engels, Friedrich. *Doğanın Diyalektiği*. Ankara: Sol Yayınları, 1977.
- Ersoy, M. Akif. *Safahat*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1955.
- Giddens, Anthony. *Modernliğin Sonuçları*. trc. Ersin Kuşdil. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998.
- Haight, John F. *Science and Religion: From Conflict to Conservation*. New Jersey: Paulist Press, 1995.
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Avrupa_N%C3%BCkkeer_Ara%C5%9Ft%C4%B1rma_Merkezi, Erişim Tarihi: 12.02.2019
- <https://www.youtube.com/watch?v=Tyo4FD8P--> Erişim Tarihi: 12.02.2019.
- <https://www.youtube.com/watch?v=UcHgqruO57A> 24. Dakika, (Erişim Tarihi: 05.02.2019)
- <http://www.hurriyet.com.tr/islam-nerede-yaniliyor-141244> Hürriyet Gazetesi, "İslam Nerede Yanılıyor?", Erişim: 3 Şubat 2019.
- Jaeger, Lydia. *Tanrısız Bilim?*. trc. Burak Batı. İstanbul: Yeni Yaşam Yay., 2011.
- Kandemir, Ahmet Mekin. *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Kaya, Mahmut. *İslâm Kaynaklar Işığında Aristoteles ve Felsefesi*. İstanbul: Ekin Yayınları, 1983.
- Lennox, John. *Aramızda Kalsın Tanrı Var*. trc. Reşit Şahin-S. Levin Atalay. İstanbul: Ufuk Yayınları, 2013.

- Lewontin, Richard C. –Rose, Steven –Kamin, Leon J. *Genlerimizden İbarete Değişlik 'Biyoloji, İdeoloji ve İnsan Doğası'*. çev. Kollektif. İstanbul: Yordam Kitap, 2015.
- Malkoç, Mehmet. "Gençliği Dini Değerlerden Uzaklaştıran Sebepler". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/16 (2019), 252-268.
- Marx, Karl. –Engels, Friedrich. *Din Üzerine*. trc. Kaya Güvenç. Ankara: Sol Yayınları, 1976.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-. *Kitâbu't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi. Beyrut: Dâru sader, 2010.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Hatice Boynukalın – Bekir Topaloğlu. İstanbul: Dâru'l-Mîzan, 2006.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-. *Tabsîratü'l-edille fî usûli'd-dîn*. nşr. Hüseyin Atay. Ankara: 2003-2004.
- Nesefî, Ömer en-. *Metnü'l-Akâid li Ömer en-Nesefî*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, ts.
- Özalp, Hasan. *Bilim-Din İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Pirimoğlu, Abbas. "Tanrı'nın Ölümü: Anti-Hıristiyan Değil Post Hıristiyan Bir Olgu". *Yetkin Düşünce* 2/5 (2019), 132.
- Popper, Karl R. *Daha İyi Bir Dünya Arayışı*. trc. İlknur Aka. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Portakal, Hüseyin. *Din ve İnsan Sorunu*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1997.
- Porter, Roy. *Kan Revan İçinde: Tıbbın Kısa Tarihi*. trc. Görol Koca. İstanbul: Metis Bilim, 2016.
- Râzî, Fahreddîn er-. *Tefsîr-i Kebîr*. trc. Lütfullah Cebeci vd. İstanbul: Huzur Yayınevi, 2002.
- Reçber, Mehmet Sait. *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti*. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2004.
- Russell, Bertrand. *Din ile Bilim*. trc. Akşit Göktürk. İstanbul: Say Yayınları, 2019.
- Sezen, Melikşah. *Eşref-i Mahlûkâtı Anlamak*. İstanbul: Kayıhan Yay., 2019.
- Swinburne, Richard. *Tanrı Var mı?*. trc. Muhsin Akbaş. Bursa: Arasta Yayınları, 2001.
- Şahin, Veysel. *Bilim Dini*. İstanbul: Kutlu Yay., 2018.
- Şengör, A. M. Celal. *Newton Neden Türk Değildi?*. İstanbul: Ka Kitap, 2015.

- Taslaman, Caner. *Tanrı Parçacığı Felsefi ve Teolojik Değerlendirmeler*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2015.
- Taylor, Charles. *Seküler Çağ*. trc. Dost Körpe. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014.
- Turhan, Kasım. *Amiri ve Felsefesi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1992.
- Uslu, Ferit. "Bilimselliğin Kriteri ve Sınırları Problemi -Bilim, Bilim Olmayan Sahte Bilim-". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/19 (2011), 5-35.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 1979.
- Yeşilyurt, Temel. *Çağdaş İnanç Problemleri*. Ankara: DİB Yayınları, 2015.
- Yusufluyan, Hasan. "Dinin Menşei". *Misbah* 3/9 (2014), 7-38.